

De Venlose vestingwerken, een overzicht

Eerste druk © 2023 Peter Keijsers

ISBN: 9789403691794

Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

PETER KEIJSERS

DE VENLOSE
VESTINGWERKEN,
EEN OVERZICHT



[1] Opgegraven stuk vestingmuur met torenresten in het gebied Klein Italië, waar nu de Maasboulevard ligt.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
Inleiding	9
Forten, bastions en enveloppes	19
Poorten en poternes	59
Torens	85
Andere militaire gebouwen	117
Vestingmolens	135
Andere bouwwerken	145
Verantwoording bij de afbeeldingen	191
Geraadpleegde bronnen en literatuur	193
Bijlage 1: Schematische weergave van een vesting	201
Bijlage 2: Terminologie in de vestingbouwkunde	205

VOORWOORD

Sinds de slechting van de vestingwerken, die volgens Koninklijk besluit begon in 1867, zijn veel van de vestingwerken afgebroken. Deels omdat men eindelijk de vrijgekomen ruimte kon benutten voor hoognodige nieuwbouw, deels door onwetendheid over het historisch belang van vele werken, deels door de slechte staat van sommige werken, en deels door het oorlogsgeweld tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op een paar plekken in de stad is echter wel iets bewaard gebleven, al dan niet beneden maaiveld.

Een paar voorbeelden van bovengronds bewaard gebleven vestingwerken zijn de muur in het voormalige klooster Mariaweide, de Luif en het nieuw te reconstrueren fort Sint-Michiel.

Een paar voorbeelden van vestingwerken waarvan resten beneden maaiveld bewaard zijn gebleven zijn de fundamenten van de Keulsepoort en een stuk vestingmuur aan de Maaskade (waar het stadskantoor heeft gestaan). Daarnaast is van een aantal restanten niet zeker of zij bewaard zijn gebleven, of dat zij 'in de vaart der volkeren' zijn opgeruimd ten behoeve van nieuwbouw, zoals mergelen torenresten van de Prinsenhof aan de Lohofstraat en resten van een kruitmagazijn aan het Helseksel.

Om u een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van al deze vestingwerken, inclusief daaraan gerelateerde objecten die niet direct een verdedigingsfunctie hadden, is deze almanak met de grootste zorg samengesteld.

Ik begon de lange zoektocht naar de vestinggeschiedenis in 2008, waarbij ik stuitte op een aantal molens en enkele

boerderijen. Daarover heb ik in 2011 een boekwerk geschreven, maar mijn pad leidde mij weer naar de Venlose vestingwerken. Het resultaat is een circa 210 pagina's tellend naslagwerk, met enkele bijlagen, over alles dat met de vesting Venlo te maken heeft. Per hoofdstuk worden de werken op alfabetische volgorde behandeld.

Veel plezier met uw ontdekkingsstocht langs de vesting Venlo.

Peter Keijsers

INLEIDING

Tot ver in de 19e eeuw was de stad Venlo omgeven door vestingwerken.

In de ringmuur om de vestingstad Venlo bevonden zich vier stadspoorten. Aan de noordzijde de Helpoort, die in 1804 werd vervangen door de Gelderse poort. Hier was ook Fort Ginkel gebouwd. Aan de oostzijde bevond zich de Laar- of Keulse poort, samen met Fort Keulen. Aan de zuidzijde was de Tegelpoort, die later door de Roermondse poort werd vervangen. Hoewel aan deze zijde niet over een fort wordt gesproken, is op een plattegrond van Joan Blaeu uit 1652 wel een versterking te zien. Dit was vermoedelijk het bastion Reede, genoemd naar Godard Adriaan van Reede. Ook werd het eiland De Weerd in de jaren dertig van de achttiende eeuw met het vasteland verbonden door de bouw van het bastion Le Roy (ook wel *Schoppen-Aas* genoemd). Hierdoor werd de zuidelijke ingang van het eiland afgesloten. Ten slotte stond aan de rivierzijde de Maaspoort, die de stad met de haven verbond. In 1984 is in de buurt van deze voormalige stadspoort aan de Maas een theater gebouwd dat dezelfde naam draagt.

Aan de overzijde van de Maas was in 1642 al Fort Sint-Michiel gebouwd door de Spanjaarden als vooruitgeschoven westelijk verdedigingswerk. Omdat het fort tamelijk ver van de Maas lag, werd in 1831 tussen dit fort en de Maas het aarden Fort Leopold aangelegd.

De stadspoorten bestonden uit twee dicht bij elkaar staande torens, waartussen houten poortdeuren, beslagen met ijzerwerk, waren bevestigd. Bovendien waren de poorten



[2] Uitsnede van de Tranchotkaart, circa 1806, met daarop duidelijk herkenbaar de vesting Venlo en Fort Sint-Michiel

voorzien van ijzeren valhekken, opgehangen aan zware ijzeren kettingen. Deze dienden niet alleen als extra afsluiting, maar waren tevens bedoeld om de vijand die de poort wilde overmeesteren te verpletteren. Vanaf 1754 tot ver in de negentiende eeuw werd er 's avonds poortgeld geheven. Met de slechting van de vesting werden ook de poorten gesloopt.

Hoewel algemeen wordt aangenomen dat de stadsmuur 25 torens telde, en diverse deskundigen dit bevestigen, zijn op een kaart uit 1842 zeker 31 torens te tellen. Of deze torens allemaal op hetzelfde moment in de stadsmuur lagen, is niet te achterhalen.

Intussen zijn alle vestingwerken van de stad Venlo tot het maaiveld gesloopt. Op twee plaatsen is echter een klein stukje ervan behouden gebleven, namelijk een deel van een lunet in de kloostertuin Mariaweide in het Kloosterkwartier en de Luif die aan de zijde van de Maas ligt. De vestingresten die zich hier ondergronds bevonden zijn verwijderd toen men het gebied ging afgraven om er de nieuwe Maasboulevard te bouwen.

Archeologisch onderzoek in Q4 heeft uitgewezen dat de stadsmuren grofweg in drie tijdperken zijn gebouwd. De eerste periode behelst de tijd rond de stadsverheffing, in de veertiende eeuw. De tweede periode is aangeduid in de zestiende eeuw en de derde aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. De restanten van de stadsmuur zijn direct onder het wegdek grotendeels nog aanwezig.

De eerste bakstenen stadsmuur, een circa acht meter hoge ringmuur, werd gebouwd tussen 1343 en 1400. De muur vormde de basis van een systeem van verdedigingswerken dat in de loop der eeuwen werd uitgebreid tot een vesting van nationaal belang. Verder was deze voorzien van een borstwering, ongeveer dertig torens, een aantal kleine en vier grote torens. De stad krijgt aan haar noordzijde een Helpoort, een Laarpoort aan de oostzijde, de Tichelpoort in het verlengde van de Jodenstraat en de Maaspoort aan de zijde van de rivier. De vestinggracht, die de meer dan tweeduizend meter lange stadsring omsloot, werd gevoed door beken, die vanuit de hoger gelegen Maasterrassen naar de stad stroomden.

Gedurende de regeringsperiode van hertog Karel van Gelre

(1492-1538) voltrok zich de overgang naar een modernere oorlogvoering. De stadsmuren waren niet meer bestand tegen de vuurkracht van het nieuwe belegeringsgeschut. De oude stadsringmuur en de vestinggracht bleven gehandhaafd. Zij werden echter naar Italiaans voorbeeld aan de buitenzijde door een aarden wal omgeven. Voorzien van rondelen, de voorlopers van de *bastions*, en aan de buitenzijde een tweede gracht, vormde deze wal voortaan het hoofdelement van de nieuwe verdediging.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de hoofdwal van de Maasvesting door de Spanjaarden uitgebreid tot een zelfstandige vestinggordel. Zij gingen ook over tot de aanleg van een zogenaamd *contrescarp*, en een buitenste gracht, die in zigzagvorm om de schutwal met zijn vijfhoekige bastions heenliep. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd aandacht aan de vestingwerken besteed, onder meer door verbreding en verdieping van grachten.

Vanaf 1725 werd de vesting Venlo tot ongekende ontwikkeling gebracht. Dit gebeurde op basis van de theorieën van Menno van Coehoorn die rond 1685 het Nieuw-Nederlandse stelsel had ontworpen. In Venlo werden bastions vergroot en versterkt en de vestingwerken buiten de hoofdgracht werden uitgebreid.

De gracht aan noordzijde van de vesting is op een bepaald moment, maar wel vóór 1518, deels gedempt. Op hetzelfde tracé is in 1518 een nieuwe stadsmuur aangelegd, evenals een tweede, buitenste gracht.

Rond het midden van de achttiende eeuw vonden er grootschalige wijzigingen plaats aan de vestingwerken wat gevolgen had voor de bebouwing binnen het gebied. Zo werd

de buitenste stadsmuur tot net onder maaiveld geslecht en de daaraan grenzende stads-gracht gedempt. Ook de binnenste stads-muur werd geslecht. Aan de binnenzijde van de buitenste stadsmuur werd vervolgens een kerkhof gesticht. Deze werd in eerste instantie gebruikt voor militaire begrafenissen, maar werd later (ook) door de gereformeerde gemeenschap van Venlo gebruikt. Tussen de bebouwing aan het Hellschriksel werd tenslotte een Kruithuis geplaatst.

Aan de Maaskade lijkt met het afgraven van een deel van het talud in de veertiende eeuw het begin te zijn gemaakt van de ontwikkeling van dit deel van de historische binnenstad. Een enkele kuil dateerde uit de twaalfde eeuw, aan de rand van het talud, op het hoge deel van het plangebied. Vrij spoedig hierna volgde de eerste bebouwing aan het Maasschriksel, in de vorm van een mergelstenen pand. Het is echter aannemelijk dat een groot deel van het plangebied rondom deze tijd al bebouwd was. Niet lang hierna volgde ook de bouw van de eerste stadsmuur.

De stadsmuur werd gedurende de volgende eeuwen tenminste twee keer vernieuwd. De eerste keer werd de muur met ca. 2m verbreed. Dit was een duidelijke reactie op de toegenomen effectiviteit van het geschut. Een tweede verbetering had voornamelijk tot doel om het aanzicht op de muur te verfraaien.

Uiteraard werden de muren ook na elk beleg gerestaureerd. Dit gebeurde vooral met het oog op functionaliteit. Immers, een beschadigde vestingmuur was nauwelijks een verdedigingsmuur. In totaal is Venlo in de vestingtijd meer dan twintig keer belegerd, met wisselend resultaat. Meer daarover is te lezen in een ander boek, *Venlo onder vuur*.

De vestingwerken, algemeen

Tot ver in de negentiende eeuw was de stad Venlo omgeven door 'vestingwerken.

Stadsmuur

Vanaf het midden van de veertiende eeuw werd een stenen omwalling gebouwd. De bouw van de stadsmuur werd uitgevoerd door plaatselijke meester metselaars en de bakstenen werden in de directe omgeving van de stad gefabriceerd. Voor de fundamenteën en specifieke onderdelen werden mergel en Naamse steen gebruikt.

De dikte en hoogte van de muren werden in de loop der tijd aangepast. Vooral rond 1390, toen ook veel torens werden verhoogd. Aan de binnenzijde werden spitsbogen gemetseld. Bepaalde delen van de muur werden rond 1400 van een aarden binnenwal voorzien. Op de Oude Markt bevond zich vanaf de vijftiende eeuw de Blauwe Trap, een van Naamse steen vervaardigde grote opgang die toegang gaf tot de muur aan de Maaszijde.

Poorten

In de ringmuur om de vestingstad Venlo bevonden zich vier stadspoorten. Aan de noordzijde de Helpoort, die in 1804 werd vervangen door de Gelderse poort. Hier was ook Fort Ginkel buiten de stadsmuur gebouwd. Aan de oostzijde bevond zich de Laar- of Keulse poort, samen met Fort Keulen. Aan de zuidzijde was de Tegelpoort, die later door de Roermondsepoort werd vervangen. Hoewel aan deze zijde niet over een fort wordt gesproken, is op een plattegrond van Joan Blaeu uit 1652 wel een versterking te zien. Dit was vermoedelijk het bastion Reede,

genoemd naar Godard van Reede. Ook werd het eiland De Weerd in de jaren dertig van de 18e eeuw met het vasteland verbonden door de bouw van het bastion Le Roy (ook wel "Schoppen-Aas" genoemd). Hierdoor werd de zuidelijke ingang van het eiland afgesloten. Ten slotte stond aan de rivierzijde de Maaspoort, die de stad met de haven verbond. In 1984 is in de buurt van deze voormalige stadspoort aan de Maas een theater gebouwd dat dezelfde naam draagt.

Uiterlijk poorten

De stadspoorten bestonden uit twee dicht bij elkaar staande torens, waartussen houten poortdeuren, beslagen met ijzerwerk, waren bevestigd. Bovendien waren de poorten voorzien van ijzeren valhekken, opgehangen aan zware ijzeren kettingen. Deze dienden niet alleen als extra afsluiting, maar waren tevens bedoeld om de vijand die de poort wilde overmeesteren te verpletteren. Vanaf 1754 tot ver in de negentiende eeuw werd er 's avonds poortgeld geheven. Met de slechting van de vesting werden ook de poorten gesloopt.

Poternes

Naast de vier hoofdboorten, waarvan er dus twee na verloop van tijd werden vervangen, had de stad ook diverse poternes. Volgens Hermans (Historische stedenatlas van Nederland deel 6: Venlo) zouden er in totaal circa twintig poternes in de stadsmuur hebben gelegen, waarvan het merendeel aan de Maaszijde. Deze poternes waren kleinere doorgangen in de stadsmuur, en werden vaak vernoemd naar de bewoner van de aangrenzende woning, zoals de Jannes Driespoterne, de Cloenbijlspoterne of de Dries Zoilerpoterne, of verwezen naar een gebouw of straat, zoals de poterne aan de Oude Markt of

het Kerkepäärtje.

Aantal torens

Hoewel algemeen wordt aangenomen dat de stadsmuur 25 torens telde, en deskundigen van het Gemeentearchief Venlo dit bevestigen, zijn op de kaart bij de Stedenatlas van Hermans zeker 31 torens te tellen.

Forten en bastions

Rond de stad werden buiten de stadsmuur ook enkele verdedigingswerken aangelegd. Met de klok mee bevonden zich aan de buitenzijde achtereenvolgens het Fort Ginkel, het Fort Beerendonck, de Enveloppe Van der Duyn (ook wel de "Zeven Flanken" genoemd), het Fort Keulen, en de Enveloppe Reede. Op het (schier)eiland De Weerd bevond zich tevens een couvreface en een tweetal bastions of lunetten. Daarnaast lagen er verspreid rond de stad nog eens een tiental bastions.

Westoever Maas

Aan de overzijde van de Maas was in 1643 al Fort Sint-Michiel gebouwd door de Spanjaarden als vooruitgeschoven westelijk verdedigingswerk. Omdat het fort tamelijk ver van de Maas lag, werd in 1831 tussen dit fort en de Maas het aarden Fort Leopold aangelegd.

Andere verdedigingswerken

De stad werd omgeven door een dubbele gracht, met daarin verschillende molens, zoals de Doyerensmolen en de Spanjaertsmolen, die vooral zorgden voor het op peil houden van het grachtwater. De beken die voor aanvoer van het water zorgden werden bovendien streng bewaakt, mede door middel

van aanliggende molens.

Restanten

Intussen zijn alle vestingwerken van de stad Venlo tot het maaiveld gesloopt. Op drie plaatsen is echter een klein stukje ervan behouden gebleven, namelijk een deel van een lunet in de kloostertuin van Mariaweide (tegenwoordig grondgebied van het Toon Hermanshuis) in het Kloosterkwartier, een oude kademuur bij 't Bat, en de Luif die aan de zijde van de Maas ligt. De vestingresten die zich in Klein Italië ondergronds bevonden zijn verwijderd toen men het gebied ging afgraven om er de nieuwe Maasboulevard te bouwen.



[3] *Digitale reconstructie van Fort Sint-Michel, door Albert Kiefer*

FORTEN, BASTIONS, EN ENVELOPPES

Zoals gezegd, bevonden zich rond de vestingstad een aantal forten, bastions en enveloppes. Verreweg de meesten daarvan bevonden zich op de oostoever van de Maas, maar op de westoever bevonden zich eveneens een tweetal forten.

Op de volgende pagina's volgt nu een alfabetisch overzicht van deze verdedigingswerken.

DE FORTEN

Rondom de vestingstad hebben een aantal forten gelegen, waarvan drie op de oostoever en twee op de westoever van de Maas. Hieronder worden deze besproken, in alfabetische volgorde.

Fort Beerendonck

Fort Beerendonck iwas vernoemd naar hoeve Beerendonck, een boerenhofstede, die even ten oosten van het fort lag. De naam Beerendonck zou kunnen verwijzen naar een waterkerende muur (beer) of naar een Duitse aanduiding voor vruchten (Duits: waldbeeren, stachelbeeren) die er groeiden. Donk verwijst naar een hoger gelegen gebied. Fort Beerendonck werd kort na 1715 gebouwd, om de voortdurende dreiging van Oostenrijk en Pruisen het hoofd te kunnen bieden. Bij Fort Beerendonck mondde de Rijnbeek uit in de vestinggracht.

Nieuwbouw

In de jaren '60 van de 20e eeuw werd er een verzorgingsflat gebouwd die refereert aan het voormalige fort en/of de hofstede. Deze verzorgingsflat ligt aan noordzijde van het Julianapark met de naam Verpleeghuis Beerendonck. Aanvankelijk bestond het gebouw uit een middengedeelte met daarop aan de uiteinden twee hoeks staande vleugels. Sinds de verbouwing zijn de twee vleugels in een scherpere hoek ten opzichte van het middengedeelte herbouwd, waardoor alle appartementen nu uitzicht hebben op het Julianapark.



[4] *Vleugelflat de Beerendonck in de jaren 60*

Via een corridor en volère staat het gebouw in verbinding met de achtergelegen Julianaflat, eveneens een wooncomplex voor ouderen.

In 2020 is het wegdek aan de Deken Van Oppensingel vernieuwd. Tijdens deze werkzaamheden zijn in het wegdek en het trottoir de contouren van het fort aangeduid met rood asfalt en rode klinkers.

Fort Ginkel

Dit fort lag aan de noordzijde van de stad, en had de vorm van een open plein met daar omheen diverse bastions. Om het fort liep een brede beek met daarachter een dikke ommuring. Hierachter lagen verschillende kazematten, waarin de soldaten zich verschansten om van daaruit de grachten te kunnen beschieten. Fort Ginkel werd in 1731 aangelegd. Het was genoemd naar de toenmalige bevelhebber van de stad, baron



[5] *De Beerendonck in 2015*

Godard Adriaan van Reede, Heer van Ginkel.

Volgens Uyttenbroeck vertoefde het zwerversechtbaar Willem en Drieka Buut vaak in de restanten van het fort. Tegenwoordig herinnert vooral nog de Ginkelstraat aan het voormalige fort.

Over de naamgever

Het fort was genoemd naar de toenmalige bevelhebber van de stad, baron *Godard Adriaan van Reede, Heer van Ginkel*. Hij was één van de belangrijkste diplomaten van de Staten-Generaal in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Zijn echtgenote was Margaretha Turnor vrouwe van Amerongen (1613-1700). Godard Adriaan was een zoon Godard van Reede (1593-1641)



[6] *Wilhelminapark in 1900 op de plek waar tot 1890 nog de resten van Fort Ginkel lagen, met op de achtergrond de eerste villa's Goltzius en Puteanus.*

en achterkleinzoon van Godert van Reede van Saesfeld (1516-1585) en Geertruid van Nijenrode, erfvrouw van Zuylenstein.

Toen zijn vader Godard van Reede in 1641 overleed, erfde Godard Adriaan ruim 100.000 gulden aan schulden. Hij trouwde niet lang daarna in 1643 met de zeer gefortuneerde Margaretha Turnor en loste daarmee de schulden grotendeels op.

Als diplomaat bracht Godard Adriaan veel tijd in het buitenland door. Het echtpaar schreef veel brieven aan elkaar, die goed bewaard zijn gebleven. In het boek 'Rampjaar 1672' wordt aan de hand van brieven van Godard Adriaan, zijn echtgenote Margaretha en hun enige zoon Godard de periode rond het



[7] *(Vorige pagina) Portret van Godard Adriaan baron van Reede (1621-1691), heer van Ginkel. Portret is uit 1660 .*

Rampjaar 1672 op geromantiseerde wijze beschreven.

Nadat hij diverse legers aanvoerde onder koning Willem I der Nederlanden, commandeerde hij in 1702 het Statenleger dat onder andere de stad Venlo belegerde in dat jaar. Op 19 oktober van dat jaar werd hij benoemd tot veldmaarschalk van het Staatse leger en werd hij als zodanig commandant der Staatse vestingen, waaronder ook de Venlose vesting. Op 9 februari 1703 kreeg hij een beroerte waaraan hij twee dagen later stierf.

Na de vestingtijd

Als gevolg van het Koninklijk decreet van 1867 werden alle Venlose vestingwerken in de jaren daarna gesloopt, en dus ook fort Ginkel. Het fort werd echter niet geheel gesloopt, want in de jaren 80 van de negentiende eeuw toog een Tegels echtpaar (Willem en Drieka Buut), dat bekend stond als stevige drinkers, naar de ruïnes van het fort. Ook gebruikten de stadsjongeren de ruïnes als speelterrein.

In 1890 werden uiteindelijk ook de ruïnes opgeruimd om plaats te maken voor het plan van uitleg door in Den Haag geboren stedenbouwkundige Frits van Gendt. Dit plan behelsde onder andere een aantal nieuwe woonblokken aan de noordzijde van de stad, en tevens de aanleg van het Wilhelminapark. Hij betrok zowel de Venlose architect Johannes Kayser als de Leuvense tuinarchitect Pierre Livin Rosseels bij de plannen. De eerste villa's in dat park werden drie jaar later in gebruik genomen. In de parkvijver ligt een monumentale fontein, die uit 1921 stamt en